

HISTORY OF CISTERNs BUILT IN MOVAROUNNAHR AND KHURASAN

PROVINCES DURING THE REIGN OF AMIR TEMUR AND THE TEMURIDS

Muazzam Mahmudova

Doctoral student of the department "Humanities"

"Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers" National Research University, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Sardoba, Great Silk Road, caravanserai, "Ajoy ab anbari", saroj solution, well.

Abstract: This article deals with the sardobas built in Movarounnahr and Khurasan provinces during the reign of Amir Temur and the Temurids.

The article provides detailed information that the cistern is the most important water structure built on the Great Silk Road in the Middle Ages.

Received: 7.03.22

Accepted: 14.03.22

Published: 31.03.22

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОН ВИЛОЯТИДА ҚУРИЛГАН САРДОБАЛАР ТАРИХИ

Муаззам Маҳмудова,

"Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти"
Миллий тадқиқот университети, "Гуманитар фанлар" кафедраси таянч докторанти,
Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Сардоба, Буюк ипак йўли, карвонсарой, "Ажор аб анбарий", сарож эритмаси, кудук.

Аннотация: Ушбу мақолада Амир Темур ва темурийлар даврида Мовароуннахр ва Хуросон вилоятида қурилган сардобалар ҳақида сўз боради.

Мақолада сардобанинг ўрта асрларда Буюк ипак йўлида қурилган энг муҳим сув иншооти эканлиги ҳақида атрофлича маълумот берилади.

ИСТОРИЯ ЦИСТЕРН, ПОСТРОЕННЫХ В ПРОВИНЦИЯХ МОВАРОУННАХР И ХОРАСАН В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ АМИРА ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ

Муаззам Маҳмудова,

*“Ташкентский институт инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства”
Национальный исследовательский университет, Базовый докторант кафедры
“Гуманитарные науки”,
Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Сардоба, Великий шелковый путь, караван-сарай, «Аджор аб анбари», раствор сарож, колодец.

Аннотация: В статье рассматриваются сардобы, построенные в провинциях Мовароуннахр и Хорасан в период правления Амира Темура и Темуридов. В статье представлена подробная информация о том, что цистерна является важнейшим водным сооружением, построенным на Великом шелковом пути в средние века.

КИРИШ

Буюк ипак йўли қадимдан Хитой, Ўрта Осиё ва Ўрта ер денгизи ҳудудларида жойлашган мамлакатлар ҳаётида муҳим ўрин тутган. Амир Темури ҳокимиятни марказлаштиргач Буюк ипак йўли назоратини ўз қўлига олди. Буюк ипак йўлларида савдогарларнинг ҳордиқ чиқариши ва тунаши учун карвонсаройлар қурилган. Савдогарлар узок сафар мобайнида сув етишмаслигидан азият чекишган, шу сабабли савдо йўлларида ҳамда карвонсаройларда сардобалар қурилишига катта эътибор қаратилган.

Айрим карвонсаройлар қишлоқлардан олисда, сувсиз чўлу саҳролардан ўтувчи карвон йўллари ёқасида жойлашган. Бундай ҳолларда сув таъминоти учун махсус ирригация иншоотлари қурилган. Шундай карвонсаройлардан бири қуйидагича тавсифланади: Йўлда учраган катта уйда тунадик, у йўловчилар учун (махсус) қурилган, чунки бу ерда икки кунлик йўл масофасида ҳаддан зиёд иссиқ ва сув етишмаслиги сабабли ҳеч қандай турар жой йўқ. Карвонсаройга сув (бу ердан) бир кунлик йўлдаги жойдан ер ости қувурлари орқали келтирилади”[1;144].

АСОСИЙ ҚИСМ

Сардоба сўзи форсча сўз бўлиб, сард – совуқ, об – сув деган маънони билдиради[2;9]. Сардоба – қудуқ ёки ҳовуз устига пишган ғиштдан баланд қилиб, гумбазсимон шаклда қурилган иншоот бўлиб, унга зиналар орқали тушилади. Сардоба ичида ҳаво айланиши яхши бўлганлиги учун жазирама иссиқда ҳам уни ичи салқин, суви ичи эса ниҳоятда муздек бўлган. Сардобалар асосан карвон йўлларида қурилган[3;96]. Рус шарқшуноси Жуковский сардобага (сув омбори) биринчи бўлиб таъриф беради, у “Эронда

(Хуросон) мавжуд бўлган музни бир неча йил давомида сақлайдиган музхонанинг бир тури” деб ўйлайди. Архитектор Н. Бачинский ва В. Пилявский уни ғишдан ясалган сардобалар деб таърифлаган[4;105]. Темурийлар йирик иншоотлар, бозорлар ва масжидларни шаҳарнинг одамлар зич жойлашган ерида қуришган. Сув омборлари, ҳовузлар ёки сардобаларда сақланган сувлар каналлар ва ер ости қувурлари орқали келтирилган, оқава сувлар учун канализация тизими мавжуд бўлган[5; 597-598].

Сардобанинг ташқи кўриниши яхтанга жуда ўхшаш, шунинг учун дастлаб олимлар сардоба ва яхтангни фарқлай олишмаган бўлиши мумкин. Яхтанг сув кам бўлган ҳудудларда қорни сақлаш вазифасини ўтовчи махсус ғишдан қурилган музхона ҳисобланади. Сардобалар асосан сув танқис ҳудудларда қурилган ва қор-ёмғир, ер ости сувлари, ариқ сувлари билан тўлдирилган.

Амир Темури даврига оид сардобалар ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар берилмаган бўлса-да, лекин Ўрта Осиёга ташриф буюрган сайёҳлар асарларида ва аҳоли томонидан авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ривоятларда маълумотлар бор. Ривоятларга кўра, Амир Темури аскарларига доимо икки ёки уч донадан ғишт олиб юришни буюрган. Булоқ бўйларида дам олганда ўша ғишлардан сардоба қурдириб, дам олиш учун маскан ҳозирлар экан. Тарихий манбаларда қайд этилишича, Соҳибқирон Амир Темури фармони билан қурилган сардобалар Сирдарё, Тошкент, Қашқадарё, Сурхондарё ва Жиззах вилоятларида аниқланган[6;40]. Амир Темури қўшинида мироблик илмини яхши билган муҳандис саркарда ва аскарлар бўлиб, улар қўшинга олдиндан қудуқ қазиб қўйганлар ва улар қаердан қандай сув олиш сирларини ҳам яхши билганлар.

Рус ёзувчиси ва сайёҳи Евгений Марков Ўрта Осиёга саёҳат қилиб, ўз таассуротларини ёзиб қолдиради. Сайёҳ Мирзачўлда учта сардобага дуч келади, сардобаларнинг биттасидаги сув фойдаланишга яроқли бўлган, иккинчи сардоба қуриб қолган, учинчи сардобанинг суви шўр эди. Сайёҳ сардобаларни Амир Темури даврида қурилганлиги тарихий манбаларда келтирилмаганлиги, сардобалар маҳаллий аҳоли томонидан Амир Темури томонидан қурилган деб тахмин қилинишини ёзиб қолдиради[7;442]. Мирзачўлда аҳён-аҳёнда қуриб қолган қудуқни қоплаган гумбазли ғиштли бинолар(сардоба) учрайди. Ушбу сардобалар ривоятларга кўра Амир Темури ёки Абдуллахон томонидан қурилган[8;30].

Ў. Мавлонов “Ўрта Осиёнинг қадимги йўллари” монографиясида Фарғона водийсидан Тошкент ва Хўжанд орқали Самарқандни боғловчи йўлларда қурилган сардобалар ҳақида батафсил тўхталади. Муаллиф Чиноз ва Жиззах оралиғида жойлашган

Учтепа ҳудудида Амир Темур даврида қурилган Ёғочли сардобаси мавжудлигини ёзади[9;202]. Ёғочли сардобаси Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асаридаги маълумотга кўра Абдуллахон II фармони билан Тошкентга юриш даврида қурилган. Жиззахдан 35 км узоқликда, Сирдарё вилоятининг Гумбаз қишлоғида сардоба бор, уни маҳаллий аҳоли Ёғочли (ёғоч) деб атаган. Маҳаллий афсоналарга кўра, сардоба Амир Темур (1336-1405) даврида қурилган, кейин эса Абдуллахон II (1556-1598) фармони билан қайта тикланди[10;22-23].

Қашқадарё вилояти Касби туманида Ҳазрат Султон Мир Ҳайдар тарихий меъморий ёдгорликлари ансамбли бўлиб XI-XVI асрларда барпо қилинган. Ушбу ансамблда битта ёпиқ ва иккита очик сардобалар мавжуд бўлиб, ер остидан топилган сардоба қорахонийлар даврига тегишли. Ер устида сақланган сардобалар темурийлар даврида қурилган. Ҳар иккала сардоба маҳаллий аҳолини сув билан таъминлаш билан бирга Касбига ташриф буюрган меҳмонларни тоза ичимлик суви билан таъминловчи муҳим манба бўлиб хизмат қилган[11;206].

Қарши шаҳрида Амир Темур қурдирган дея тахмин қилинган йирик сардоба бор. Баъзи манбалардаги маълумотларда сардоба Абдуллахон II томонидан бунёд этилган. Мазкур иншоотни ўрганган археологлар сардобанинг қурилишида фойдаланилган пишиқ ғиштларни Регистон майдонидаги пишиқ ғиштлар билан ўхшашлигини аниқлашган. Ушбу сардобада тўртта кириш жойи мавжуд бўлган, цилиндр кўринишидаги ички сув ҳавзасининг диаметри анча катта – 14 метр бўлиб, сардоба тубига 40 та зинадан тушилган. Сардоба гумбазининг баландлиги ер юзидан 7 метрдан ортиқни ташкил қилади. Ривоятларга кўра, сардоба Соҳибқирон Амир Темур фармони билан қурилган, зарур бўлган қурилиш материаллари ҳашарчилар ёрдамида Самарқанддан кўлма-кўл қилиб келтирилган, сардоба ҳовузи Сирдарёдан сув олувчи Ўринбойариқ ташламаси ёрдамида тўлдирилган[12;39-40].

Темурийлар Ҳуросонда ҳам сардобалар қуришга катта аҳамият беришган. XV асрга тегишли шаҳар сардобасининг харобаси ҳозирги Туркменистоннинг Анау туманидаги Анау қадимий турар жой мажмуасида сақланиб қолган. Сув омбори цилиндрсимон бўлиб, усти гумбаз билан қопланган, сув олиш учун зина орқали пастга тушилади. Сардобадаги максимал сув ҳажми 2000 кубометрни ташкил қилади. Архитектура нуқтаи назаридан, карвон йўллари бўйлаб қурилган сардобаларнинг аҳамияти юқори эди[13;50].

Язд шаҳрида (Эроннинг марказий қисми) жойлашган Амир Чақмоқ масжиди, Масжиди Нов деб ҳам аталади. Ушбу мажмуа мадраса, хонқа (сўфийлар ёки дарвешлар

учун ётоқхона), карвонсарой, қанот ва об анбарлар (ер ости канали ва сув омбори), ҳаммом, жамоат майдони, бозордан ташкил топган. Ҳозирги кунда асл мажмуада фақат масжид, майдон ва бир нечта гидротехник иншоотлар сақланиб қолган. Масжиднинг қурилиши 1436-1437 йилларда темурийлар ҳукмдори Султон Шохрух даврида Яздда ҳокимлик қилган Жалолиддин Чақмоқ Шомий томонидан бошланган ва бир неча йил ўтгач, унинг хотини Биби Фотима Хотиннинг фаол ҳомийлиги билан бир қанча ёрдамчи иншоотлар қуриб битказилган[14;143].

Сардобалар кучли сув босимиға ҳамда зилзилаларға бардошли бўлиши керак эди. Кориз сувлари туннеллар орқали сардобанинг сув омборига оқиб келади. Сардобанинг қалин ғишт деворлари сақланаётган сувнинг исиб кетиши ва совиб кетишини олдини оладиган изоляторлар эди. Сув омбори деворининг қалинлиги икки метр бўлиб “Ажор аб анбарий” деб номланган махсус пиширилган ғиштлардан қурилган. Эронда сардобалар қурилишида асосан сарож материалдан фойдаланилган. Сарож қум, лой, тухум оқи, оҳак, эчки жунидан ва кулдан махсус нисбатда тайёрланган ва сув ўтказмасликка жуда чидамли бўлган махсус аралашма ҳисобланади[15;13585].

Темурийлар даврида Эроннинг ҳозирги Язд вилоятида ёзнинг иссиқ кунларида муздек сув сақланадиган сув қудуғини қуришга ва ундан фойдаланишга кўпроқ эътибор қаратилди. Ушбу қудуқлардан барча умумий фойдаланган ва сувга бўлган эҳтиёжини қондирган[16;281]. Темурийлар даврида Мовароуннаҳрда маҳаллий аҳоли хонадонларида қудуқ мавжуд бўлган, аҳоли қудуқ сувларидан истеъмол учун фойдаланган. Демак, темурийлар Эрон ва Ҳуросон ҳудудларида иқлимнинг иссиқлиги туфайли қудуқлар қазишга катта эътибор қаратган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, сардобалар ўрта асрларда Мовароуннаҳр ва Ҳуросон вилоятининг мураккаб гидротехник сув иншооти бўлиб карвонсаройдаги йўловчиларни, сувсиз ҳудудлардаги аҳолини, чорва молларини сув билан таъминлашга хизмат қилган. Сардоба сувлари иссиқ кунларда ўзининг совуқлиги билан жуда қадрли бўлган. Ушбу сардобаларнинг айримлари ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолган. Ҳозирги кунда ҳам сувсиз ҳудудларда сардобалар қурилишига аҳамият берилса фойдадан холи бўлмайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Тошкент: Қомуслар, 1996. – Б. 144.
2. Массон М. Проблема изучения цистерн-сардоба. – Ташкент: Издание Комитета наук при СНК, 1935. – С. 9.

3. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 96.
4. Herrmann G., Kennedy H. Monuments of Merv traditional buildings of the Karakum. – London: The Society of Antiquaries of London, 1999. – P. 105.
5. Allchin R., Hammond N. The archaeology of Afghanistan from earliest times to the timurid period. – Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 2019. – P. 597-598.
6. Дўстназарова С., Хасанов А. Сардоба – ўрта асрлар асл мўъжизаси // Экология хабарномаси, № 6. – Тошкент: ECO TEXTILE PRODUCT, 2020. – Б. 40.
7. Марков Е. Россия в Средней Азии. Очерки путешествия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям, Каспийскому морю и Волге. Том I. – Санкт – Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. – С. 442.
8. Россия. Полное географическое описание нашего отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей. Том XIX. Туркестанский край. – Санкт-Петербург: А.Ф. Девриена, 1913. – С. 30.
9. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. Монография. – Тошкент: Академия, 2008. – Б. 202.
10. Новик П. Сардоба Мавераннахра. – Ташкент: Baktria press, 2017. – С. 22-23.
11. Чориев А. Ҳазрати Султон Мир Ҳайдар ота манокби. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – Б. 206.
12. Дўстназарова С., Хасанов А. Сардоба – ўрта асрлар асл мўъжизаси // Экология хабарномаси, № 6. – Тошкент: ECO TEXTILE PRODUCT, 2020. – Б. 39-40.
13. Пугаченкова Г. Зодчество Центральной Азии. XV век. – Ташкент: Гафур Гулям, 1976. – С. 50.
14. Khazaei M. Influence of timurid architecture on safavid and mughal mosques in India // Doctor of Philosophy, Faculty of Built Environment University of Malaya. – Kuala Lumpur, 2015. – P. 143.
15. Saeidian A. Ab-anbar, sustainable traditional water supply system in hot arid regions, remarkable example of Iranian vernacular architecture // Elixir Sustain. Arc. 56A (2013). Elixir Sustain. Arc. 56A, 2013. – P. 13585.
16. Bashmahaleh M., Ghassemi S. Water reservoirs (āb anbār) of Yazd city with the perspective of saving energy consumption Case study: (six-windcatcher Water reservoir in Yazd, five-windcatcher Water reservoir in Yazd) // Teknologi Tanaman/Vol(12), 2015. – P. 281.